

სუბსტანტიური მსაზღვრელი ძველსა და თანამედროვე ქართულში

არსებითი სახელი ზედსართავის ფუნქციით, ანუ **სუბსტანტიური მსაზღვრელი** ზმნის რომელიმე აქტანტს განსაზღვრავს. მას ხან „მართულ“, ხანაც „მართულ-შეთანხმებულ მსაზღვრელს“ უწოდებენ იმის მიხედვით, წინ უსწრებს თუ მოსდევს საზღვრულს. ძველი ქართულის „კაცისა შვილი“ შესიტყვებაში „კაცი-სა“ **მართულ** მსაზღვრელად მიიჩნევა, ხოლო „შვილი კაცისა-ჲ“ შესიტყვებაში „კაცისაჲ“ მიჩნეულია **მართულ-შეთანხმებულ** მსაზღვრელად.

რადგან საზღვრულიცა და მსაზღვრელიც — ორივე სახელია და ერთი და იგივე გრამატიკული კატეგორიები (ბრუნება, რიცხვი) აქვთ, საზღვრულსა და მსაზღვრელს შორის თეორიულად გამოირიცხულია მართვა, ე. ი. არ არსებობს არც მართული მსაზღვრელი და, მით უმეტეს, არც მართულ-შეთანხმებული მსაზღვრელი, რაც თავის მხრივ ორმაგ ბრუნებას ვარაუდობს. ბრუნვები ბრუნების კატეგორიის ელემენტებია; მათ, როგორც პარადიგმატულ ერთეულებს, შეუძლიათ ურთიერთიანაცვლება, მაგრამ არ შეუძლიათ თანაარსებობა ერთ ფორმაში.

ძველი ქართულის „მართულ“ და „მართულ-შეთანხმებულ“ ფორმებში -ის/-ისა წარმოქმნის ელემენტებია. სწორედ ამის გამოა შესაძლებელი მათი გაშვება ბრუნების კატეგორიის შეპირისპირებულ ყველა ფორმაში — ბრუნვებში.

-ის/-ისა ფუძის ლექსიკური შემადგენელია და არა ფლექსიური ელემენტი. ბრუნვის ნიშანთა ასეთი გარდაქმნა ჩვეულებრივია: ისინი მაშინვე დერივაციულ ელემენტებად მოიქცევიან, რო-

გორც კი თავის რანგს კარგავენ სახელის ფორმაში (სხვის-ი, გვერდით-ი, ფერად-ი). ქვემოთ აღარ გამოვყოფთ -ის/-ისა დაბოლოებებს სუბსტანტიურ მსაზღვრელზე მსჯელობის დროს.

საერთოდ, მსაზღვრელი, ატრიბუტული იქნება თუ სუბსტანტიური, მოკლებულია საკუთარ ბრუნვას, რიცხვსა და სქესს. მსაზღვრელს ეს კატეგორიები საზღვრულისა უნდა ჰქონდეს, რათა კონკრეტულად განისაზღვროს ესა თუ ის თვისება კონკრეტული აქტანტისა. ეს ყველა დროისა და ყველა ენის მსაზღვრელის თვისებებია. შეიძლება შეიცვალოს გამოხატულების პლანის მიმართება საზღვრულსა და მსაზღვრელს შორის, მაგრამ ვერ შეიცვლება გრამატიკული მიმართება, რომელსაც გამოხატულების პლანთან ერთად შინაარსის პლანიც აქვს საზღვრულისა და მსაზღვრელის გრამატიკული ურთიერთობის ხასიათი მუდმივია. საკმარისია მსაზღვრელად გამოყენებულმა სახელმა შეიძინოს საკუთარი ბრუნვა, რიცხვი, სქესი, ის მაშინვე სუბსტანტივად მოიქცევა, გამოვა მსაზღვრელის სტატუსიდან.

ქვემოთ ვიმსჯელებთ მსაზღვრელის გამოხატულების პლანის მიხედვით ცვლაზე ქართულში ხანმეტი პერიოდიდან დღემდე მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის უცვლელი გრამატიკული ურთიერთობის ფონზე.

ქართული ენის სუბსტანტიური მსაზღვრელისა და საზღვრულის ურთიერთობაში უძველესია გამოხატულების პლანის ის ფორმები, რომლებშიც სუბსტანტიური მსაზღვრელი, მსგავსად ატრიბუტული მსაზღვრელისა, სრულად იმეორებს საზღვრულის ბრუნვის ნიშანსა და რიცხვის ნიშანს; მაგალითად: ველ-ი კაცისა-მ, ველ-მან კაცისა-მან... შდრ.: კაცისა-მ ველ-ი, კაცისა-მან ველ-მან და სხვ.; მრავლობით რიცხვშიც: ველ-ნ-ი კაცისა-ნ-ი, ველ-თა კაცისა-თა და სხვ. კაცისანი და კაცისათა ფორმებში ლაბარაკია ერთ კაცზე, -ნ და -თა სუფიქსებს კი იმისთვის ირთავს სუბსტანტიური მსაზღვრელი, რომ ფორმალურად გამოხატოს თავისი განკუთვნიება -ნ- და -თა- სუფიქსებიან მრავლობითი რიცხვის მქონე საზღვრულთან.

აქვე ისიც უნდა ვთქვათ, რომ ძველი და თანამედროვე ქართულის სუბსტანტიური მსაზღვრელის ფორმალურ შესაძლებლობებში განსხვავება შექმნა „ემფატიკური“ ა ხმოვნის ფუნქციის შეცვლამ. ამ ხმოვანს ისტორიულად რამდენჯერმე შეეც-

ვალა ფუნქცია: ძველ ქართულამდე იგი განსაზღვრებითი ელემენტი ჩანს; როგორც ნ. მარი ვარაუდობს, უნდა მომდინარეობდეს *ჰა ნაცვალსახელისაგან (იხ. მისი "Грамматика древне-литературного грузинского языка", Л., 1925, გვ. 83 და შემდეგ); ძველ ქართულში -ა ბრუნვის ნიშნის ნაწილი ხდება, რადგან განსაზღვრებითი ელემენტის ფუნქცია გადადის იგი, ეგე, ესე ნაცვალსახელებზე; ახალ ქართულში -ა დამოუკიდებელი გახდა და შეიძინა დიერემის როლი — იქცა სადემარკაციო ელემენტად.

ძველი და თანამედროვე ქართულის ვითარების გათვალისწინება აუცილებელია სუბსტანტიურ მსაზღვრელზე მსჯელობისას.

ზემოთ აღწერილ იმ ფორმალურ ურთიერთობაში, როდესაც სუბსტანტიური მსაზღვრელი სრულად იმეორებდა საზღვრულის ბრუნვისა და რიცხვის ნიშნებს, პირველი ცვლილება ძველ ქართულშივე მოხდა: როგორც კი საზღვრულმა მოახერხა სუბსტანტიური მსაზღვრელის ბლოკირება, ე. ი. მისაკუთრება ნულოვანი ბრუნვის ნიშნებით, ანუ მატერიალური ნიშნის უქონელი მსაზღვრელისათვის იმ გრამატიკული ფუნქციის მინიჭება, რომელიც თვითონ ჰქონდა (კონკრეტული ბრუნვისა, რომელიც ავტომატურად ენიჭებოდა მსაზღვრელს საზღვრულის მიხედვით). ძველ ქართულში „ემფატიკური -ა“ სუბსტანტიურ მსაზღვრელს პრეპოზიციამიც ჰქონდა და პოსტპოზიციამიც, მაშასადამე, მისი მისაკუთრება შეუძლებელი იყო, როდესაც იგი ორ სუბსტანტივს შორის ექცეოდა, თუ არ ექნებოდა დამცავი მექანიზმი.

როგორც ვნახეთ, ეს მექანიზმი იმართებოდა ბრუნვისა და რიცხვის ნიშნებით, კერძოდ: შეუძლებელი იყო ასეთი წინადადება — „შვილი მეგობრისა ძმასა ხეტყჳ“ (1), რადგანაც სუბსტანტიური მსაზღვრელი „მეგობრისა“ არ არის ფორმალურად დაკავშირებული არც წინა და არც მომდევნო სუბსტანტივთან. სუბსტანტიური მსაზღვრელი ამ პოზიციამი (ორ პოტენციურ საზღვრულს შორის) რომელიმე მათგანს უნდა შესთანხმებოდა ბრუნვაში, რათა თავისი განკუთვნება საზღვრულისადმი გაეფორმებინა გამობატულების პლანში: „შვილ-ი მეგობრისა-ჲ | ძმასა ხეტყჳ“ (1a) ან „შვილი | მეგობრისა-სა ძმასა ხეტყჳ“ (1b); მრავლობით რიცხვშიც სათანადო მექანიზმი ამოქმედდებოდა: „შვილ-ნ-ი მეგობრისა-ნ-ი | ძმასა ხეტყჳნ“ (1c) ან „შვილნი | მე-

გობრისა-თა ძმა-თა ხეტყჳან“ (1d).

ადვილი მისახვედრია, რომ ამ დროსაც შეეძლო საზღვრულს მსაზღვრელის მისაკუთრება ზემოთ აღწერილი საშუალებების გარეშე. ეს ხდებოდა მაშინ, როდესაც მსაზღვრელს მარცხენა მხრიდან არ ახლდა არსებითი სახელი, მარჯვენა მხრიდან კი ედგა საზღვრული, რომელიც ერთადერთი იყო მასთან კავშირში, მაგ.: „მეგობრისაჲ შვილი ხეტყჳს ძმასა“ (2). აქ მსაზღვრელის დაბოლოებაში ადვილად ამოქმედდა ხმოვანთა სინტაგმატურ ურთიერთობაში მოქმედი კანონი — ორი ხმოვანი შეიცვალა ერთით. სახელობითი ბრუნვის ნიშანი -ი ჩავარდა ფონემატური მოთხოვნით, მაგრამ მისი გრამატიკული ფუნქცია დარჩა, რაც გამოიხატება ნულოვანი ალომორფით: მეგობრისა-Ø შვილ-ი. ეს დამოკიდებულება გაგრძელდა სხვა ბრუნვებშიც, რადგან მსაზღვრელისა და საზღვრულის ურთიერთობაში გაუგებრობა არ შეჰქონდა და ეკონომიურიც იყო: მეგობრისა-Ø შვილ-მან, მეგობრისა-Ø შვილ-სა და ა. შ. ვინაიდან მსაზღვრელს მხოლოდ მარჯვნივ მდგომ საზღვრულთან აქვს ურთიერთობა, მსაზღვრელის ნულოვანი ალომორფის ფუნქცია განისაზღვრება საზღვრულის ბრუნვის ნიშნის ფუნქციით.

შეიძლება ასე განვაგრძოთ მსჯელობა: სუბსტანტიური მსაზღვრელის განკუთვნება საზღვრულისადმი მაშინ ხდებოდა სადავო, როცა ის საზღვრულის მარჯვნივ იდგა, რადგან ასეთი მსაზღვრელის მომდევნოდ არცთუ იშვიათად მოსალოდნელი იყო სხვა სუბსტანტივი, რომელსაც შეეძლო მისი მიტაცება, ამიტომ ძველი ქართულის ამ პოზიციაში ძალაში რჩება მსაზღვრელის შეთანხმება ბრუნვასა და რიცხვში: „შვილმან მეგობრისამან ძმასა ხრქუა...“ (3), „შვილი მეგობრისაჲ ძმასა ხეტყჳს“ (4) და სხვ. ეს მიმართება ფორმალურად (გამოხატულების პლანის დონეზე) დღესაც ძალაშია: „შვილმა მეგობრისამ ძმას უთხრა...“ (5) და სხვ., მაგრამ ახალ ქართულში, ძველისგან განსხვავებით, მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნება დეფექტური გახდა: ვეღარ მოინახა ძველი ქართულის შვილისა მეზობლისაჲსა და შვილითა მეზობლისაჲთა შესიტყვევების გამოხატვის საშუალება. ამის შესახებ ა. შანიძე შემდეგს წერდა: „ძველად ქართულ-შეთანხმებულ მსაზღვრელს ყველა ბრუნვა ჰქონდა, მაგრამ დღეს მას ხუთილა

მოებოვება: სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი, ვითარებითი და წოდებითი, როგორც ამას შემდეგი მაგალითი გვიჩვენებს:

სახ.	სახლ-ი	ხისა
მოთხრ.	სახლ-მა	ხისა-მ(ა)
მიც.	სახლ-ს(ა)	ხისა-ს(ა)
ვით.	სახლ-ად	ხისა-დ
წოდ.	სახლ-ო	ხისა-ვ(-ო) (ა. შანიძე, 1973, გვ. 92).

ქართულმა ენამ გამოიწარმატა საშუალება, სუბსტანტიურმსახლდრელიანი სახელი ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვებშიც გამოეხატა. ივ. გიგინეიშვილის თქმით, ეს ჯერ ლექსის ენაში მოხდა. ა. შანიძის ზემოთ ნათქვამს იგი ასე განაგრძობს: „ქალაქისა ქართლისაჲსა და ქალაქითა ქართლისაჲთა ფორმების ბადალი ახალ ქართულს აღარ გააჩნია... მაგრამ მსახლდრელს საზღვრულთან მტკიცედ დაკავშირებული ემფატიკური ა შემორჩა, რომელიც პრეპოზიციური წყობისას მსახლდრელს აღარ შეიძლება ჰქონდეს, და ამის გამო მსახლდრელი მომდევნო საზღვრულს ვეღარ დაუკავშირდება. ემფატიკური ა ხმავს კონსტრუქციას. ესაა ნორმა ახალი ქართული სალიტერატურო ენისა“ (ივ. გიგინეიშვილი, გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსნის“ ენის და ტექსტის კრიტიკის საკითხების შესახებ, 1975, გვ. 336). ამ აზრს ცოტა ქვემოთ ასე განაგრძობს: „ბრუნვაში შეთანხმება საჭირო აღარაა იმისათვის, რომ კონსტრუქცია დაიხშას, ამისათვის ემფატიკური ა ხმოვნის დართვაა საკმარისი. ბრუნვაში შეთანხმებულ, მაგრამ დეფექტურ ბრუნვებს შეუთანხმებელი, მაგრამ უდეფექტო ცვლის“ (იქვე, გვ. 337).

ივ. გიგინეიშვილი აქ მსჯელობს მსახლდრელისა და საზღვრულის ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვების შემდეგი ტიპის წყვილებზე:

ნათ.	ქალაქისა ქართლისა,	მოქმ.	ქალაქითა ქართლისა;
ნათ.	ხმისა მგალობლისა,	მოქმ.	ხმითა მგალობლისა;
ნათ.	შვილისა მეგობრისა,	მოქმ.	შვილითა მეგობრისა...

მაშასადამე, ძველი ქალაქისა ქართლისაჲსა შეცვალა ახალმა ქალაქისა ქართლისა, ხოლო ძველი ქალაქითა ქართლისაჲთა — ახალმა ქალაქითა ქართლისა შესიტყვებამ იმის გამო, რომ მსახლდრელის ემფატიკურხმოვნიათი დაბოლოება სინ-

ტაქსურად ვეღარ უკავშირდება მომდევნო სახელს (საზღვრულს): აღარ შეიძლება ქართლისა ბაღსა, ქართლისა ვენახებსა და სხვ., შესაძლებელია მხოლოდ ქართლის ბაღსა, ქართლის ვენახებსა და სხვ. (იხ. ივ. გიგინეიშვილი: „ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები“, წ. VI, 1984, გვ. 43 და შემდეგ).

ციტირებული პასაჟების მიხედვით ყალიბდება ორი დებულება: (1) ახალ ქართულში მსაზღვრელი „შემორჩენილი ემფატიკური -ა-ს“ საშუალებით კეტავს კონსტრუქციას და ამის გამო კავშირს წყვეტს მომდევნო სახელთან, იგი მხოლოდ წინ მდგომი სახელის (საზღვრულის) მსაზღვრელია; (2) კონსტრუქციის ჩაკეტვის უნარის შეძენასთან ერთად სუბსტანტიური მსაზღვრელი უბრუნველი ხდება — საზღვრულთან „შეუთანხმებელია“ ბრუნვებში.

სუბსტანტიური მსაზღვრელის დიაქრონიული ცვლილების პრაქტიკულად ამომწურავად და სწორად წარმოდგენისა და თანამედროვე ქართულის პოეზიასა და პროზაში მისი ახალი შესაძლებლობების გამოვლენის მიუხედავად, ამ მსჯელობაში სადავო მაინც რჩება თეორიული განზოგადების ხაზით. პირველი: (1) ახალი ქართულის სუბსტანტიური მსაზღვრელის ბოლო -ა ელემენტს „შემორჩენილ ემფატიკურ -ა-ს“ ვერ ვუწოდებთ, რადგან ძველი ქართულის -ა ან ბრუნვის ნიშნის განუყოფელი ნაწილი იყო (ძმ-ისა-თჳს), ან წარმოქმნის ელემენტისა (ძმისა-ღ მეგობარ-ი), ახალ ქართულში კი ეს -ა გამოეყო ბრუნვის ნიშანს და სრულიად განსხვავებული ფუნქცია შეიძინა, იგი დიერემაა, ამიტომაც არის, რომ მას ვხვდებით, გარდა სახელისა, რომელიც იბრუნვის, მეტყველების სხვა ნაწილებთანაც, რომლებიც არ იბრუნვიან — მისი ახალი ფუნქციაა სხვადასხვა მასშტაბის ელემენტთა დელიმიტაცია, ასე, მაგალითად: შეიძლება „იქა წერს“, მაგრამ არ შეიძლება „იქა დაწერს“, რადგან ზმნისწინი აღნიშნავს სიტყვის დასაწყისს და საჭირო აღარ არის მის წინ -ა დიერემა (ამ შემთხვევაში სიტყვის დამთავრების ნიშანი); ახლა ეს -ა ვნახოთ ნაწილაკთან: შეიძლება „არა წერს“, მაგრამ არ შეიძლება „არა დაწერს“. „იქა“ და „არა“ სიტყვებში ბოლო -ა დიერემაა. „არა დაწერს“ იმავე მიზეზით იკრძალება, რა მიზეზითაც არ შეიძლება და ამ ადგილზე „იქა“ ზმნიზედა... ახლა ავიღოთ წინადადება: „დაწერა იქა, წაიღო და ჩააბარა“ (5). -ა დიერემა (იქა) უკავშირდება მარცხნივ მდგომ ზმნას, ამიტომ მძიმე დაიწერება ზმნი-

ზედის შემდეგ. -ა დიერემამ აქაც ჩაკეტა კონსტრუქცია, რადგან არ შეიძლება „იქა წაიღო“. მაშასადამე, ა ხმოვანმა სუბსტანტიური მსაზღვრელის ბოლოს დიერემად რეინტერპრეტირების შემდეგლა შეძლო კონსტრუქციის ჩაკეტვა, რასაც, როგორც ვნახეთ, სხვა მეტყველების ნაწილებთანაც აკეთებს.

მეორე: სუბსტანტიურ მსაზღვრელთან დაკავშირებით ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში თვალში საცემია ის, რომ, მას თუ არ ახლავს იგივე ბრუნვის ნიშნები, რომლებიც საზღვრულს მოსდევნ, ასეთი მსაზღვრელი უბრუნველად მიაჩნიათ (იხ., მაგალითად, ზემოთ ციტირებული „ბრუნვაში შეთანხმებულ, მაგრამ დეფექტურ ბრუნვებს შეუთანხმებელი, მაგრამ უდეფექტო ცვლის“). ასეთი მიდგომა თეორიულად დაუშვებელია, თუ მივიღებთ დებულებას, რომ მსაზღვრელი გრამატიკულად მხოლოდ თავის საზღვრულთან არის დაკავშირებული, კავშირი კი განხორციელებულია საზიარო კატეგორიებით (ბრუნება, რიცხვი, სქესი), რათა ამით გამოიხატოს მსაზღვრელის განკუთვნება კონკრეტული საზღვრულისადმი. გამოხატულების პლანში ეს განაპირობებდა მათ საზიარო ფორმებსაც. მაგრამ, როცა ენა ახერხებს მსაზღვრელის ცალსახად მიმავრებას კონკრეტულ საზღვრულზე, მას შეუძლია ასეთ შემთხვევაში საზღვრულთან საზიარო კატეგორიების გამოსახატავად მსაზღვრელთან მიმართოს ნულოვან ალომორფებს, რომელთა გრამატიკული ფუნქცია ყოველთვის გასაგებია საზღვრულის მიხედვით. ურთიერთობის ეს სახე უფრო ეკონომიურია გამოხატულების პლანში, როცა შინაარსის პლანი უცვლელი რჩება და არაფერი ემუქრება მის სწორად გაგებას. ამ საფუძველზე დიერემიანი სუბსტანტიური მსაზღვრელი უნდა წარმოვადგინოთ ნულოვანი ალომორფებით:

საზ.:	ძმა-Ø	მეგობრისა-Ø
მოთხრ.	ძმა-მ	მეგობრისა-Ø
მიც.	ძმა-ს	მეგობრისა-Ø
ნათ.	ძმ-ის	მეგობრისა-Ø
მოქმ.	ძმ-ით	მეგობრისა-Ø
ვით.	ძმა-დ	მეგობრისა-Ø

თუ სუბსტანტიური მსაზღვრელის ბოლოს გრამატიკული ანალიზის დროს ნულოვან ალომორფებს არ მივმართავთ, მაშინ „ძმა-მ მეგობრისა-მ“, „ძმა-ს მეგობრისა-ს“ ტიპის შესიტყვეების არსებობის დროს უნდა ვთქვათ, რომ პოსტპოზიციური სუბსტანტიური მსაზღვრელი საზღვრულთან ხან შეთანხმებულია ბრუნვებში, ხან კი — არა, რის შედეგადაც, გარდა ურთიერთგამომრიცხავი დებულებებისა, იმის გაუთვალისწინებლობაც გამოვა, რომ მსაზღვრელი არ არსებობს საზღვრულის გარეშე. მათ მუდმივ გრამატიკულ კავშირს კი განაპირობებს მუდმივი საზიარო კატეგორიები შინაარსის პლანში, რასაც დიაქრონიულად შეიძლება მოჰყვეს მხოლოდ გამოხატულების პლანის ცვლილება, როგორც ეს ხდება სხვა ტიპის გრამატიკული ურთიერთობის გამოხატულების პლანში დიაქრონიულად.